

**O‘ZBEKISTON AMALIY SAN‘AT VA HUNARMANDCHILIK TARIXI
DAVLAT MUZEYI O‘ZBEK XALQ AMALIY SAN‘ATIDA USTOZ-
SHOGIRD AN‘ANALARINING TUTGAN O‘RNI**

Abrorova Gulchehra Erkinovna

*O‘zbekiston amaliy sanat va hunarmandchilik tarixi
davlat muzeyi katta ilmiy xodimi*

ANNOTATSIYA

Maqolada “Ustoz-shogird” an‘anasi bo‘yicha kasb-hunarni egallagan hunarmandlarning mustaqil faoliyatga kirishishlari uchun urf-odatlar va marosimlarining mahalliy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, hunarmandchilik birlashmalari, hunarmandchilik turlari bilan bog‘liq urf-odat va marosimlarning ahamiyati, ularni amalga oshirish tartiblari va ishtirokchilari haqida batafsil ma‘lumotlar berilgan. Bundan tashqari, janubiy hududlarda keng tarqalgan urf-odat va marosimlar boshqa xalqlarning an‘analari bilan taqqoslanadi.

Kalit so‘zlar: kasaba, ulpagarlar, og‘aliq, luchchakonlar, pir, xalfa.

Аннотация (рус тилида) В статье освещены локальные особенности традиций, обычаев и обрядов ремесленников освоивших кустарное ремесло по традициям «Мастер-ученик» для начала самостоятельной деятельности. Также, в нем даются подробные сведения о ремесленных объединениях Узбекистана, значимости в них обычаев и обрядов, связанных с видами ремесла, порядков проведения с их участием. Кроме того, обычаи и обряды, распространенные в южных регионах сопоставляются с традициями других народов.

Ключевые слова: kasaba, ulpagarlar, og‘aliq, luchchakonlar, pir, xalfa.

Аннотация (инглиз тилида)

The article highlights the local features of the traditions, customs and rituals of the remanufacturers who have mastered the profession according to the tradition of "Master-student", to begin independent activity. It also provides detailed information about craft associations, the importance of their customs and rituals related to the types of craft, the procedures for their conduct and their participants. In addition, the customs and rituals common in the southern regions are compared with the traditions of other peoples.

Key words: kasaba, ulpagarlar, ogaliq, luchchakonlar, pir, khalfa.

Markaziy Osiyo uzoq asrlar mobaynida xalqlarning an‘anaviy hayoti va urf-odatlar bilan chambarchas bog‘liq hunarmandchilikning yirik markazlaridan biri bo‘lib kelgan. Qolaversa, usta hunarmandlar turli kasb-hunarlarining badiiy va texnik usullari, bezaklari, an‘analarini yaratib, takomillashtirib, ularni o‘z shogirdlariga

yetkazishgan. Shuningdek, uzoq yillar davomida shakllangan va taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan o‘zbek xalq hunarmandchiligida usta-shogird an‘analarini o‘rganish hamda bugungi kun zamonaviy hunarmandchiligidagi ko‘rinishlari bilan solishtirish, qadimiy an‘analarni modernizatsiya qilishda va yosh avlod ongida milliy qadriyatlarga sadoqat ruhini shakllantirishda, o‘sha an‘analarni qayta tiklash, ularda kasbiy malaka, mahoratlarni oshirishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, hunarmandchilikning rivojlanishida inson omili muhim bo‘lib, usta-shogird munosabatlari esa alohida o‘rin tutgan. Jumladan, o‘zbek an‘anaviy hunarmandchilikning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, ma‘lum bir soha gu muayyan ijtimoiy tashkilotga ega bo‘lishidadir. Bu tashkilotlar o‘ziga xos jamoatchilik an‘analariga tayangan maxsus uyushmalarga birikkan bo‘lib, hunarmandchilik texnikasi va ishlab chiqarish xarakteri bilan bog‘liq ravishda o‘z hamkasblari manfaatini qo‘riqlash maqsadida tashkil topgan. O‘zbek hunarmand-ustalari o‘z uyushmalariga ega bo‘lib, bu uyushmalar mahalliy aholi orasida “kasaba”¹ deb atalgan. Kasabalar hunarmandchilikni tashkil etishda o‘ziga xos ichki boshqaruv organi sifatida muhim o‘rin tutgan. Xorazmda kasaba a‘zolari “ulpagarlar” deyilgan.² Qashqadaryoda esa kasabaning ishlari bilan shug‘ullanuvchi kishi markazda bo‘lib, u “bobo”, ya‘ni “katta bobo”³ deb atalgan. Katta bobo bir necha sexlarning boshlig‘i hisoblanib, ularni hattoki, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ va Chiroqchi kulollariga ham bosh bo‘lishgani haqida keksa hunarmandlar eslashadi.⁴ Uni yuqoridagi shaharlarning kulollari saylashgan. O‘sha paytda uyushmada yig‘ilganlar yigirmata la‘lida turli xil shirinliklar va matolar olib kelishgan ekan. Katta ustalar bularni og‘aliqning oldiga borishib, unga katta boboni saylashganliklari haqida xabar berganlar. Og‘aliq ularni qabul qilgan va mehmon qilib saylangan boboga xalat, chopon kiydirilgan. Og‘aliq esa katta bobo saylangani haqida amirga xat yozilgan yoki shaxsan yetkazilgan. Amir esa saylangan katta bobo uchun u qaysi hunarmandchilik turi uchun saylangan bo‘lsa, unga maxsus yorliq yuborgan. Bobo uyushmalardagi barcha yechilishi lozim bo‘lgan muammolarni hal etgan, biroq katta ustalarni joylariga tayinlash uchun esa doimo og‘aliq bilan maslahatlashgan. Og‘aliq (Shahrisabzda og‘aliq, Qarshida og‘aluq)lar ham o‘z navbatida saylanishgan. Ularni xalqning eng sara vakillari saylashganki, bu vakillar ham xalqning tarafdorlaridan bo‘lishi kerak edi. Va ular o‘z navbatida beklardan hech qanday yordamsiz o‘zlari amalga oshirishgan. Bobolar qaysiki ko‘plab usta va ishchilar, ya‘ni “luchchakonlar”–kambag‘allar, qashshoqlar, beva-bechoralar yuqori lavozimga ega bo‘lgan.

¹ Пещерова Е.М. Гончарное производства Средней Азии.-М-Л.:АН СССР,1959. с.311

² Тураева С.Р. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг 70-йилларида Хива хонлиги хунармандчилиги тарихи. Тарих фанлари ном. дараж. олиш учун ёзилаган дисс. - Тошкент, 2010. - 139-бет.

³ Пещерова Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX \ начале XX в. // КСИЭ. Вып. XXXIII. 1960. М., с.41.

⁴ Дала ёзувлари. Шахрисабз тумани. 2010 йил.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Markaziy Osiyoda bunday hunarmandchilik uyushmalari X asrda mavjud bo‘lgan ekan.⁵ Bundan tashqari, ushbu kasaba uyushmalarining paydo bo‘lishiga yirik hunarmand ustalar va savdogarlar sabab bo‘lgan.

Markaziy Osiyoda ko‘plab hunarmandchilikning turlari, jumladan mato to‘qish, qo‘l kashtachiligi, gilamdo‘zlik, misgarlik, degrezlik, temirchilik, zargarlik, kulolchilik, yog‘och o‘ymakorligi va boshqa bir qator hunar turlari bo‘lganki, ularda mohir hunarmand-ustalarning estetik didi va mahorati aks etib turadi. Albatta, yuqorida tilga olingan ustalar uzoq rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan bo‘lib, o‘ziga xos an’analar, ishlab chiqarish usullarining betakror uslubga ega hunarmandchilik maktablarini vujudga keltirgan. Shu bois ham O‘zbekistonning turli hududlarida asos solingan hunarmandchilik markazlarining o‘rtasida uzluksiz madaniy aloqalar tufayli ularning yaratgan asarlarida o‘zaro o‘xshashlik va yaqinliklar mavjud ekanini ko‘rish mumkin.

XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida o‘lkamiz hududida mavjud bo‘lgan barcha hunarmandchilik birlashmalari uzoq tarixiy bosqichlar davomida shakllanib kelgan urf-odat va marosimlariga ega bo‘lgan. Bu hunarmandchilik birlashmalari G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining birlashmalari kabi yagona maqsad- hunarmandlar manfaatlarini va ularning faoliyatini isloh qilish yo‘li orqali himoya etishdan iborat bo‘lgan. Uyushma qoshida bobo va oqsoqol turgan bo‘lib, birlashma faoliyati maxsus hujjat, risola⁶ asosida amalga oshirilgan.

Risolada sohaga oid ahloqiy, xuquqiy va ijtimoiy normalar shariat qonunlariga asoslangan holda bayon etilgan. Jumladan, mazkur hujjatda texnologik jarayonlar, mahsulotlarning turlari, sifati, mehnat qurollari va hunarmandchilikning ushbu sohasiga oid turli xil urf–odat va marosimlar batafsil yoritiladi. Shuningdek, usta va shogird majburiyatlari ham belgilanganib, unga ko‘ra usta o‘z shogirdiga shariat, tariqat ilmidan saboq berishi, uni tarbiyalashi, o‘z hunarini puxta o‘rgatishi lozim bo‘lgan bo‘lsa, shogird esa o‘z majburiyatiga ko‘ra ustozini hurmat qilishi, unga samimiy munosabatda bo‘lishi va ustaning ruxsatisiz ustaxonani tark etmasligi kerak bo‘lgan⁷.

Hunarmandchilik uyushmalari uyushma boshida “bobo” –kulolchilik, to‘qimachilik, nonvoychilik, oqsoqol yoki g‘olib-temirchilik, duradgorlik, ko‘nchilikda «ustakor» ya’ni ustaxona egasi va uning farzandlari, qarindoshlari, keyin

⁵ История народов Узбекистана.-Т., 1950.-Т.1.с.224

⁶ Комаров П.А. Несколько слов о рисола // Туркестанские ведомости., Ташкент,1901,№45., Гаврилов М.Ф. Рисола сартовских ремесленников.Т.,1912.Его же. О ремесленных цехах Средней Азии и их статусах- рисола // Изв. Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып.Ш.Т.,1928.,С.354-357.; Сухарева О.А. Рисола как исторический источник // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока., М.,1984.,С.201-215 и др.

⁷ Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // О‘zbekiston tarixi.Т.,2005.№2.С.82.

xalfalar, shogirdlar tartibidagi hunarmandlar guruhidan tashkil topgan. Chetdan kelgan yollanma ishchilar “xalfa” deb nomlangan. Ularning shogirdlardan farqi shundaki, xalfalar asosan shogirdlikdan yuqori darajaga ko‘tarilgan usta hunarmandlar hisoblanib, o‘zlarining ustaxonalariga ega bo‘lmaganliklari uchun hunarmandlarning uyushmalarida yollanib ishlaganlar va usta bilan kelishuvga muvofiq ish haqi olgan.

Korxonada boshlig‘i usta deb yuritilib, uning qo‘l ostida bir necha xalfa, ya‘ni yordamchi va shogirdlar kasb–hunar o‘rganar hamda hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarar edilar.⁸ Odatda, shogirdlardan yordamchi ishchi kuchi sifatida korxonadan tashqari, uy xo‘jaligida yordam berish ishlariga ham jalb qilingan. Malakali ustalar har kimni shogird qilib olavermas yoki shogirdlikdan xalifalikka ko‘tarmas edilar. Masalan, o‘sha davrning taniqli hattotlari yoki naqqoshlariga, zargaru zardo‘zlariga, faqat boy xonadonlarning farzandlari shogird bo‘la olardi. Shu bois ham hunarmandlar shaharning madaniyatli tabaqasi guruhiga mansub kishilar edilar. O‘rta Osiyo hunarmandchiligining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri, bu har bir hunar sohasining homiysi hisoblangan o‘z pirlariga ega bo‘lishidir. Jumladan, to‘quvchilarning piri Shis payg‘ambar⁹, temirchilarniki esa Dovud payg‘ambar, juvozchilarning piri Xo‘ja Ro‘shoi va boshqalar. Pirlarga sig‘inish hunarmandchilik taraqqiyotida va hunarmandlarning hayotida ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Pirlar asosan, ma‘lum sohadagi hunarmandlarni jipslashtirib turishga xizmat qilgan. Jumladan, Markaziy Osiyoda barcha kulollarning piri Said kulol ya‘ni Shamsiddin kulol sanalgan. Bahovuddin Naqshbandiy esa o‘z ustaxonasiga ega bo‘lmagan, yollanib ishlaydigan usta-xalfalar va shogirdlarning piri hisoblangan. Olov bilan ishlovchilar ya‘ni zargarlar, temirchilar, degrezlar, nonvoylar va kulollarning bir qismi hazrati Dovudni o‘zlariga “pir” deb bilganlar. Igna bilan ishlovchilar ya‘ni tikuvchilar, zardo‘zlar, etikdo‘zlarning piri Bobo Porado‘z hisoblangan. Bundan tashqari, zardo‘zlar Hazrati Yusufni o‘zlarining piri deb bilganlar. Ustalarining aytishlaricha, eng birinchi usta zardo‘z, eng birinchi ustoz, g‘oyibona homiy pir Hazrati Yusuf bo‘lgan¹⁰. Qolaversa, hunarmandchilik ustaxonalarida ozodalikka rioya etish, mehnat qurollarini tartib bilan joylashtirish, jamoatchilik an‘analariga rioya etish kabi holatlar ham bevosita ajdodlar piri bilan bog‘liq hisoblanadi¹¹. To‘qimachilikda to‘quvchi va ip yigiruvchilarning piri ya‘ni bibisi Bibi Seshanba bo‘lgan. Ba‘zi joylarda uni Bibi Chorshanba deb atasa, Usmon turklari Bibi Payshanbai - kori deb ataganlar. Markaziy Osiyo xalqlari afsonalaridagi mashhur Devi Safed, Bibi Seshanba¹², Amudaryoning yuqori oqimida Bibi Rasonda, Afg‘onistonda Bibi Charxan deb atalgan ushbu pirlar

⁸ Ўзбекистон Республикаси .Энциклопедия.Т.,1997.Б.138.

⁹ "Tavrot" va "Injil" da yozilishicha, Odam atoning Qobil ha Nobildan keyingi uchinchi o'g'li, 50 sahifali ilohiy oyatlar nozil qilingan, 912 yil yashagan payg'ambar

¹⁰ Булатов С. Ўзбек халқ амалий санъати. 321-бет.

¹¹ “Дала ёзувлари”. Қашқадарё воҳаси туманлари. 2005 йил.

¹² Сулайманов Р.Х. Нахшаб – унитилган тамаддун сирлари.-Т.,2004.-Б.43.

ya’ni bibilar umuman olganda ip yigiruvchilar homiysi hisoblangan ¹³. Ipakchilarning piri Ayyub payg‘ambar sanalgan. “Risolai bofandachilik” yoki “Bofandalik risolasi” nomli to‘quvchilik risolasida keltirilishicha, olacha to‘qish san’ati asoschisi Shayx Najmiddin Kubro bo‘lgan ¹⁴. Otboqarlarning piri Ali, dehqonlarniki esa Bobo Dehqon, chorvadorlarniki Zangi bobo hisoblangan.

Tarixdan ma’lumki, ustoz-shogird hamkorlik an’analari borasida mutafakkirlarimiz va allomalarimiz qoldirgan boy merosida hali hanuz o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Sharq mumtoz madaniyatining butun dunyoga mashhur namoyandalaridan biri Husayn Voiz Koshifiy o‘z asarlarida ustoz-shogird munosabatlariga keng to‘xtaladi. “Agar shogirdlikning binosi nimani ustiga quriladi deb so‘rasalar, irodat ustiga deb javob bergin. Agar irodat nima deb so‘rasalar, samo’ va toatdir deb aytgin. Agar samo’ etish va toat nima deb so‘rasalar, nimani ustoz aytsa uni jon qulog‘i bilan eshitish, chini bilan qabul qilish va vujud a’zolari orqali amalda ado etishidir, deb ayt”.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, ustoz, murabbiylik yer yuzidagi har qanday kasbdan yuqoriroq turuvchi faxrli kasbdir. Ayniqsa ustoz-shogird an’analariga rioya qilinsa, ular o‘rtasidagi hamfikrlilikni mustahkamlaydi hamda milliy hunarmandchilik sohasida yangi bosqichlarni egallashga undaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Goncharnoe proizvodstva Sredney Azii Pesherova E.M..-M-L.:AN SSSR,1959 y
2. Istoriya narodov Uzbekistana.-T., 1950.-T.
3. Atadjanova D. Risola – istochnik po izucheniyu otdelnix otrasley istorii remesla // O‘zbekiston tarixi.T.,2005.
4. O‘zbekiston Respublikasi .Ensiklopediya.T.,1997 y.
5. O‘zbek xalq amaliy bezak san'ati. S Bulatov. Toshkent: Mehnat, 1991 y.

¹³ Женщина в мифах и легендах / Состав.Валянская О.П.-Т.,1985.-Б.57

¹⁴ Мукминова Р.Г. К характеристики Самаркандских тканей конца XV - XVI века.// Общественные науке в Узбекистане.1970,№9. С.102.; Ее же. Очерки по истории ремесла...Б-53.